

Válka, Miroslav

Lidový textil. Modrotisk. Krajčářství

In: Válka, Miroslav. *Homo faber : tradiční zemědělství a lidová výroba v českých zemích z pohledu etnologie*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 130-131

ISBN 978-80-210-7112-4; ISBN 978-80-210-7115-5 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131132>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

7. LIDOVÝ TEXTIL. MODROTISK. KRAJKÁŘSTVÍ

Pod pojmem textil zahrnujeme textilní surovinu i hotový výrobek, tzn. sprádaný materiál i tkaninu, pleteninu, krajkou, prýmek, stuhu, netkanou textilií a plst. Vznikají širokou škálou technologií, které lze rozdělit na: **1) Pletení** (pomocí prstů, na rámu, jehlicemi, háčkem, paličkami, na formě); **2) Vázání** (sítě); **3) Tkaní** (na rámu, na desce, na karetkách, na tkalcovském stavu). Zatímco první dvě kategorie pracují s jednou nití, tkaní pracuje se soustavou osnovních a útkových nití. V rámci studia lidového textilu sledujeme také výzdobné techniky jako výšivku nebo barvení látek a jejich potiskování (barevný tisk, modrotisk).

Vzhledem k malé životnosti textilních materiálů většina dokladů z lidového prostředí není v českých zemích starší než ze 17. stol. Nálezy z období slovanského zpracoval L. Niederle,⁴⁴² na velkomoravský textilní materiál se zaměřila M. Moravcová,⁴⁴³ M. Kostelníková⁴⁴⁴ a J. Staňková.⁴⁴⁵ Otázkou zůstává, jaká byla domácí produkce a co jsou importy z Byzance. V období středověkém se vydělují některé textilní výroby jako specializovaná řemesla řízená cechovními artikulemi. Vedle nich existuje domácí textilní výroba pro vlastní potřebu, ale zdrojem inovací jsou městská řemesla. Až do poloviny 19. stol. se v textilní výrobě prolínají domácí výroba s řemeslnou a od pol. 18. stol. i manufakturní výroba, do které jsou zapojováni venkovští tkalci. Tyto industriální formy textilní výroby byly předmětem výzkumu historiků,⁴⁴⁶ zatímco etnografové sledovali tradiční rukodělné technologie, kde přežívají archaické technologie.⁴⁴⁷ V 2. pol. 19. stol. v souvislosti s rozvojem textilního průmyslu rukodělná výroba postupně zaniká, ale zároveň se objevují obrodné snahy o její záchranu a využití v soudobé bytové a oděvní kultuře. Po neúspěšné éře svérázové došlo po druhé světové válce k založení Ústředí lidové umělecké výroby, kde tyto snahy našly odpovídající platformu.⁴⁴⁸

Rukodělné textilní techniky

V lidovém prostředí našly uplatnění textilní materiály rostlinného nebo živočišného původu, které bylo možno získat ve vlastním hospodářství. Z materiálů rostlinného původu se jednalo o **len** pěstovaný v horských oblastech a **konopí**, vyžadující teplejší

442 NIEDERLE, L.: *Život starých Slovanů I/2*. Praha 1913, s. 405–418; III/1. Praha 1921, s. 331–342.

443 MORAVCOVÁ, M.: Lněné a konopné tkaniny u západních a východních Slovanů v době raně historické. *Český lid* 53, 1966, s. 71–84.

444 KOSTELNÍKOVÁ, M.: *Velkomoravský textil v archeologických nálezech na Moravě*. Praha 1973.

445 STAŇKOVÁ, J.: Etnografické marginálie k textiliím z období velkomoravské říše. *Český lid* 51, 1964, s. 334–347.

446 MAINUŠ, F.: *Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století*. Ostrava 1959; MAINUŠ, F.: *Vlnářství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století*. Praha 1960.

447 SVOBODOVÁ, V.: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; STAŇKOVÁ, J.: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989.

448 RABAN, J. (ed.): *Česká lidová umělecká výroba*. Praha 1975.

klima jihovýchodní Moravy. Od 18. stol. se uplatňuje jako dovážená surovina bavlna zpracovávaná řemeslníky i v textilních industriálních podnicích. Materiál živočišného původu představuje **ovčí vlna**, jejímž zdrojem byly nížinný chov ovcí spojený s úhorovou soustavou a vysokohorské pastevectví provozované v karpatské oblasti českých zemí. Jen marginální roli v lidové kultuře hrálo hedvábí, zlaté a stříbrné nitě a další výzdobné přípravy.

Nejjednodušší zpracovatelskou technologii představovalo pletení, analogické ke splétání přírodních materiálů. Mezi rudimentální techniky patřila také výroba provazů, které se mohly zhotovovat pouhým stáčením na noze a sesoukáním v dlani. Pevnější, silnější provazy se zkrucovaly na provaznických vozících.⁴⁴⁹

Plošné textilie se zhotovovaly buď z 1 nitě, nebo ze soustavy nití. Nejrozšířenější textilní techniky pracující s 1 nití byly: **1) Pletení na jehlicích**, které v minulosti nepatřilo jen mezi ženskou práci, ale v městském prostředí se zformovalo do cechovního řemesla – punčochářství. I na venkově se pletení punčoch věnovali jako domácí práci muži. Velká spotřeba punčoch souvisela s tím, že byly základní součástí mužského i ženského oděvu. Upletené punčochy se různě upravovaly, barvily a valchovaly, kromě hladkých se pletly i různě vzorované. V karpatské oblasti ženy nosily tzv. ubírané punčochy, valchované a vrapené;⁴⁵⁰ **2) Síťování**, zhotovování sítí k lovu ryb a zvěře i oděvních doplňků pomocí síťovací jehly je doloženo v různých kulturách po celém světě. V českých zemích máme od 15. stol. doklady o řemeslném zhotovování sítí, nevodů a tenat; ze 16. stol. ikonografické doklady užívání vlasových sítěk. Síť bylo možno zdobit výšivkou a užít jako krajku na obřadní textilie (antependia, úvodnice). Koncem 19. stol. se síťování rozšířilo na Českomoravské vrchovině a v Orlických horách jako forma domácí práce;⁴⁵¹ **3) Pletení na rámu** pracuje také jen s jednou soustavou nití (osnovou) navinutou na dřevěném rámu. Křížením a vzájemným zajišťováním jen osnovních nití vzniká pružná pletenina užívaná v lidovém prostředí na hotovení ženských čepců a pásů. Technika známá ve starověkých civilizacích (Egypt) se v 16. stol. objevuje v německých textilních vzornících. Do 20. stol. se zachovala v českých zemích na Valašsku (Zděchov) a na Moravských Kopicích. Zděchovské čepce, které se prodávaly i na slovenské straně hranice, nesly geometrický ornament tvořený plnými a řídkými kosočtverečnými ploškami. O dokumentaci se zasloužila etnografka vsetínského muzea Eva Urbachová,⁴⁵² na Slovensku téma zpracovala pracovnice ÚLUV Ema Marková.⁴⁵³

K předtkalcovským technikám, které pracovaly s 2 soustavami nití, náležely: **1) Tkaní na desce**, pomocí kterého se podomácku zhotovovaly tkanice, popruhy a tkalouny. Opět stará technika je doložena archeologickými nálezy v sousedním Polsku a ikono-

449 STAŇKOVÁ, J.: Provaznictví na Žďársku. *Český lid* 39, 1952, s. 176–181.

450 URBACHOVÁ, E.: Valašské „ubírané pančochy“. *Český lid* 48, 1961, s. 70–75.

451 LUDVÍKOVÁ, M. – OREL, J.: *Podomácké síťování na Žďársku*. Žďár n. S. 1970.

452 STAŇKOVÁ, J. – OREL, J. – URBACHOVÁ, E.: Práce na rámu a její dnešní využití. *Umění a řemesla* 1963, č. 2. s. 74–80.

453 MARKOVÁ, E.: Po stopách krosienok. *Slovenský národopis* 5, 1954, s. 47–86.

graficky v 15. stol.; na Chodsku či na Horácku přetrvala do minulého století. Tkací prkénko mělo kulaté a podélné otvory, kterými procházely osnovní nitě. Pohybem desky nahoru a jejím spouštěním se vytvářel nový prostup, kterým se prohazoval útek. Vedle hladkých tkanic bylo možno zhotovit i různě vzorované s odlišnými barevnými kombinacemi;⁴⁵⁴ **2) Tkaní na karetkách**, stará technika doložená na různých místech světa a v různých civilizacích. V lidovém prostředí se užívala ještě v minulém století na východní Moravě, na Slovensku, Balkánu, v Rusku a Skandinávii. Osnovní nitě, provlečené čtyřmi otvory v rozích karetek, se po protažení útku a pootočením karetek o 90 stupňů nebo 180 stupňů zkroutily a vytvořily nový prostup. Po určitém počtu provlečených útků se karetky otáčely opačným směrem. Vznikající tkanina měla šikmé vzorování; mohly se vytvářet bohaté barevné a ornamentální řešení;⁴⁵⁵ **3) Pletení na formě** (*desce, modle*), označované slovensky také jako *zapiastková* technika. Možno ji považovat za jakýsi předstupeň vlastních tkalcovských technik. V karpatské oblasti sloužila k zhotovení rukavic, ale také papučí a čepic; doložena je i z jiných kontinentů k výrobě koberců, oděvních látek, pásů a stuh. Osnova se napínala na pletařském rámu nebo příslušné formě a kolem ní se proplétaly v každé řadě současně dva útky;⁴⁵⁶ **4) Ruční tkalcovství**, tkaní, pomocí kterého se zhotovovaly rozměrnější (plošné) textilie na tkalcovském stavu. Tkaní lze definovat jako vzájemné opakované provazování a sjednocování soustavy osnovních a útkových nití v plošnou textilii pomocí některého ze tří systémů vazeb (plátňová, keprová, atlasová). Vynález tkalcovského stavu lze klást do pravěkých kultur. Původní forma tkaní byla domácí prací žen pro potřebu rodiny a tato forma přežívala v karpatských oblastech, u východních Slovanů i na Balkánu v různé míře do 20. stol. V raném středověku se v západní a jižní Evropě konstituovala v městském prostředí řemeslná forma textilní výroby provozovaná vyškolenými specialisty. V českých zemích se plátenictví a soukenictví uvádí mezi městskými řemesly ve 13. a 14. stol. Většina soukenických cechů vznikla v 14. stol., tkalcovské cechy pak v 1. pol. 15. stol. a v 16. stol. S rozšířením řemeslné výroby domácí tkalcování nezaniklo a až do zrušení cechů (1859) se v pramenech objevují spory mezi cechovními mistry a vesnickými tkalci. V 18. stol. je plátenictví prohlášeno za svobodnou živnost (1740), vznikají soukenické a plátenické manufaktury, které zaměstnávají domácí tkalce formou nákladnického systému. Ještě v 19. stol. tak vedle sebe pracovali vyučení řemeslníci v ceších, manufakturní tkalci a venkovští výrobci zpracovávající především místní suroviny pro domácí zákazníky.⁴⁵⁷ Docházelo k vzájemnému ovlivňování a šíření inovací zejména z prostředí manufakturního. Domácí lidová výroba se udržela až do 1. světové války, kdy pro venkovského spotřebitele produkovala plátno několika kvalit i polovlněné látky, naposledy textilní (*hadrové*) koberce.⁴⁵⁸

454 SVOBODOVÁ, V.: Tkaní na destičce na Horácku. *Český lid* 49, 1962, s. 30–33.

455 STRÁNSKÁ, D.: Nové příspěvky o tkaní na destičkách. *Slavia* 1937, s. 546–571.

456 STAŇKOVÁ, J.: Zapiastky. *Český lid* 4, 1949, s. 146–152.

457 SVOBODOVÁ, V.: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983.

458 STAŇKOVÁ, J.: Hadrové koberce. *Český lid* 63, 1976, s. 73–83.

Textilní materiály a jejich zpracování

Prvním krokem při zpracování textilních vláken bylo předení. Vyčesaná vlákna se upevnila na **přeslici** a ručně nebo pomocí kolovratu sprádalala. Přeslice, zvaná též kužel (*krůžel*), náležela k tradičnímu vybavení rolnických usedlostí na venkově do 20. stol. Jako starý kulturní fenomén byla symbolem ženského pokolení, ikonograficky je doložena ve Velislavově bibli (kolem r. 1340), její typologii na základě slovanského a evropského materiálu zpracoval K. Moszyński.⁴⁵⁹ V českých zemích se užívaly přeslice jehlicovité. Jako dárek z lásky mohly být vyzdobené řezbou, vyléváním kovem nebo polychromií, datací a nápisy. Výrazný doklad lidového umění představují vyřezávané přeslice lopatkovité používané u jižních a východních Slovanů, ale i mimo slovanský svět. Přeslici mohla žena upevnit pod paží, u přeslice stojánkové byla umístěna na stojan, který se přidržoval nohou. Přeslice sedátková měla příčku, již přadlena přisedla na lavici.

Předení bylo možno provádět ručně pomocí **vřetene** zatíženého přeslenem, jak je doloženo od pravěku a v historických dobách až do minulého století. Mechanizaci představuje používání **kolovratu**, který se v českých zemích objevuje ve středověku a běžně se používal v 18. a 19. stol.. Starý typ kolovratu doložený ve 14. stol. (*hvězda*) se uváděl do pohybu pomocí kliky umístěné přímo na kole. Přes strunu se pohyb přenášel na cívku upevněnou ve stojánku na druhém konci podnože. Nejrozšířenějším typem byl kolovrat na nožní pohon se šlapadlem pod hnacím kolem a s vřetenem a cívkou na držáku nad kolem. Rozšířený typ představoval kolovrat na čtyřech nožkách s vřetenem umístěným na vodorovné podpěře vysunutě ve výšce osy kola. Označoval se jako *kozlík*, *vosnovák*, *helvét*. Na vřetenu byla nasazena cívka, na kterou se upředená nit navíjela pomocí obloukovitých křídel vřetene. Aby kolovrat dobře „táhl“, tj. struna byla správně napnutá, k tomu sloužil šroub regulující vzdálenost mezi hnacím kolem a vřetenem s nasazenou cívkou.

Podle kvality, tj. síly spředené nitě se příze dělila: a) koudelovou; b) pačesnou; c) lněnou (konopnou), která byla nejjemnější. Výjimečně tenké příze, z nichž se paličkovaly krajky, se vyvážely do Belgie (Flander). Upředená příze se stáčela do přáden na **motovidle**, které představovalo zároveň určitou míru. Ruční motovidlo mělo délku 1 lokte,⁴⁶⁰ u motovidla na stojánku (*praskací*) se čtyřmi či šesti rameny zasazenými do otáčivého hřídele mělo jedno pootočení délku 3–5 loktů. Při navíjení a měření příze se počítalo na tzv. *malé pásmo* (20–24 nití), 20 pásem tvořilo *šteník* (400–480 nití), 3 šteníky tvořily *prádeno*, 4 přádena *štuka*, 15 štuk *mandel*, 4 mandele *kopu*.⁴⁶¹

Před vlastním tkaním bylo nutno natáhnout na tkalcovský stav osnovu, tj. vytvořit soustavu podélných nití souběžných s pevnými okraji tkaniny. Přízi z přáden musel tkadlec nejdříve převinout na cívky. K tomu sloužil **viják** (*sviják*), na který navlékl předenou a nit převinul na cívku upevněnou ve **špulíři** (*sukadlo*, *kružec*, *kozlík*). Cívka se uváděla do pohybu přes strunu ručním otáčením kola špulíře. Nasoukané osnovní

459 MOSZYŃSKI, K.: *Kultura ludowa Slowian*. Kraków 1929, s. 304–312.

460 Délka lokte byla rozdílná: 1 loket český = 0,59 m, 1 loket vídeňský = 0,77 m.

461 STAŇKOVÁ, J.: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989, s. 17.

cívky (*osnůvky, fajky, hrubé cívky*) tkadlec zasadil do **cívečnice** (*píščalník, šrák*), asi dva metry vysokého stojanu, v němž byly navléknuty na tenké pruty nebo na dráty. Obvykle se snovalo 12–24 cívek podle toho, jak bylo zvykem nebo jak vyžadoval vzor. Vlastní **snovadlo** představoval stojan otočný podle osy se 4 až 6 křídlů upevnovaný v podlaze či trámu ve stropě. Rozevření se zajišťovalo dvěma příčkami (*rohatiny*) – na horní byly tři kolíčky, na dolní dva kolíčky a na nich se vytvářel tzv. **tkalcovský kříž** důležitý při navíjení osnovy na tkalcovský stav. Nitě mezi cívečnicí a snovadlem procházely **snovací deskou** (*píst, destička, probíračka*) s 12 i více otvory. Nitě provlečené snovací destičkou se připevňovaly k prvnímu kolíčku na horní rohatině a rozdělené na sudé a liché se vedly nad (pod) druhým a pod (nad) třetím kolíčkem a pak se spirálovitě otáčely kolem snovadel. U dolní rohatiny se otočily mezi oběma kolíčky a začaly zpět spirálovitě navíjet směrem nahoru. Ze snovadel se osnova snímala tak, že se splétala do jakéhosi řetězu, stáčela se do koule nebo skládala na plachtu. Odtud se navíjela na tkalcovský stav.

Tradiční horizontální **tkalcovský stav**⁴⁶² tvořily dvě vysoké postranice propojené čtyřmi příčkami. Aby se stav při práci nepohyboval, byly v podlaze dřevěné zarážky. Na jednom konci měl stav sedačku pro tkalce, na opačném konci osnovní válec (horní vratidlo) přibližně ve výši jednoho metru. Druhé vratidlo, zbožové (dolní, balicí) bylo u země asi uprostřed postranic. K základnímu vybavení stavu patřily listy (*nitělnice*) a hřeben. V listech byly nataženy textilní (později kovová) oka, kterými procházely osnovní niti. Počet listů se pohyboval mezi dvěma až čtyřmi, byly propojené přes kolečko a dolní příčka listů spojená s podnožkami. Šlapáním tkadlec uváděl listy do pohybu a potažmo tak ovládal osnovu. Další důležitá součást stavu, hřeben, visel na masivním rámu a měl třtinové či kovové příčky (paprsek), mezi nimiž procházely jednotlivé osnovní niti. Celému rámu se říkalo bidlen. Tkalci, kteří se pod vlivem manufaktur modernizovali, měli bidleny dole rozšířeny do truhlíku (*škatulky*), kam vbíhaly člunky s kolečky uváděnými do pohybu trháním šňůrou.

Natažené osnovní niti rozdělené do soustav (nejjednodušší na sudé a liché) se ovládaly přešlapováním podnožek, čímž vznikal nový prostup (*prošlup*), kterým se prohazovala útková nit navinutá na útkové cívce vložené v člunku. Po prohození člunku se útková nit pomocí paprsku přirazila k předchozí, přešlapem se vytvořil nový prostup a proces tkaní pokračoval stejným způsobem dále.

Látky se tkaly s pomocí různých textilních vazeb. Lidoví tkalci užívali následující: **1) Vazba plátňová** váže nejhustěji pravidelným křížením osnovních a útkových nití, a to tak, že vazné body se dotýkají. Touto vazbou se tkala plátna různé kvality, kanafasy i polovlněné látky na sukně i na hrubé mužské kabáty a kalhoty. Z plátnové vazby je odvozena vazba rypsová. Charakteristické jsou pro ni podélná žebra na látce, protože útková niť se vážala s dvěma osnovními nitěmi. Střídáním rypsových útků dvou barev

462 STAŇKOVÁ, J.: Tkalcovský stav. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 3. Praha 2007, s. 1060–1063.

bylo možno docílit drobných kostiček, sloupečků, žebříčků. Takto vzorované plátno, tkané rypsovou vazbou (také čtyřvazného kepru), se označuje jako *činovat*, která se v užívání nejdéle udržela do 50. let 20. stol. na východní Moravě (Hornácku).⁴⁶³ Technika byla běžná v řemeslném cechovním tkalcovství nejen u nás, ale i v jiných evropských zemích; 2) **Vazba keprová** je charakteristická šikmými liniemi na povrchu tkaniny. V lidovém prostředí se nejčastěji užíval čtyřvazný útkový kepr, kde útek kryl tři osnovní nitě vrchem a pod čtvrtou podcházal spodem (vazný bod). V následující řadě se vazný bod posune o jednu nit doprava a tím vznikají uvedené šikmé linie. Tkalci tuto vazbu označovali jako *trilich*. Alternativou kepru je *cirkas*, oboulicný kepr, v němž se střídaly pravidelně dvě nitě nahoře a dvě dole s oním posunutím. Složitější vzory vytvářeli jen školení tkalci; 3) **Vazba atlasová** je třetí základní vazbou, která se v lidovém prostředí užívala jen při výrobě rozměrnějších vzorovaných ubrusů, ručníků apod. Charakteristickým znakem je hladký povrch, který vzniká tím, že vazné body se navzájem nedotýkají. Nejjednodušší je pětivazný atlas (stav musel mít nejméně pět podnožek): útková nit kryje čtyři osnovní niti a pod pátou podchází (vazný bod). Atlasové látky se užívaly na sváteční oděvní součásti a vyráběli je jen školení tkalci.

Tkaniny vyráběné lidovými tkalci

Základním výrobkem lidových tkalců bylo **plátno**. Nejčastěji se lněná (konopná) příze prohazovala lněným (konopným) útkem, ale od 18. stol. se vytvářely varianty lněné příze s bavlnou. Před použitím se jemnější plátna bělila po jedné i z obou stran. Bělení plátna je doloženo prameny ve 14. stol. a bělidla se nejdéle udržela na Českomoravské vysočině. Jeho podstatou je oxidace vlákna slunečními paprsky za stálého kropení vodou.

Rozlišovalo se pět kvalit lněných a konopných pláten, ale v praxi se pracovalo se třemi základními druhy: 1) Jemné lněné plátno, husté, tence a stejnoměrně tkané i z bílené příze. Sloužilo na šití svátečních košil, šátků, zástěr a čepců zdobených výšivkou; 2) Hrubší pačesné plátno se užívalo na spodní a ložní prádlo, koutní plachty, rozsívky, mužské kabáty. Speciální *cvilinky* na spodnice se dávaly barvit na modro a potiskovat. Z modrotisku se šily sukně, zástěry, kacabajky, šátky, povlečení na postele, ubrusy; 3) Koudelné plátno ze surové nebílené příze sloužilo na šití mužského pracovního oblečení pro práci v lese i na poli; zhotovovaly se z něho plachty (*poslamky*) do postelí a pytle.

Ze vzorovaných tkanin neznámější byly **kanafasy**. Ve středověku lněné, později také pololněné i čistě bavlněné látky měly kostkovaný nebo proužkovaný dezén. V 16. stol. se užíval název *kanevaz* nebo *kanavač*. Název kanafas se běžně rozšířil od 18. stol. a má spojitost s latinským názvem konopí (*cannabis sativa*). Objevuje se často v pozůstatostech (kanafasové sukně, fěrtochy), zachovaly se i vzorníky s ukázkami kanafasů. V lidovém prostředí českých zemí se kanafasy používaly jako lůžkoviny tkané z hrubších přízí

463 STAŇKOVÁ, J.: Ruční tkalcovství na Hornácku. *Československá ethnografie* 1, 1952, s. 4–12.

plátňovou vazbou. Ve vzoru (kostky nebo pruhy) se uplatňovala jedna barva, nejčastěji modrá či červená. Jako oděvní látka sloužil kanafas na sukně a zástěry na Chodsku (*vyrážený kanafas*), Českomoravské vrchovině (*kolovanky*)⁴⁶⁴ a v jižních Čechách (*nevo-lické fěrtochy*). Typologii zpracovala J. Staňková.⁴⁶⁵

K výrobkům lidových tkalců náležely také polovlněné nevalchované tkaniny, označované jako **šerka** (*šarka*) nebo **mezulán**.⁴⁶⁶ Lněná (bavlněná) osnova se protkávala vlněným útkem. Vazby plátňová nebo keprová zajišťovaly trvanlivost látky používané na ženské sukně, různě regionálně nazývané (*trajdy, kronrašky, moldonky*).

Vlněné a polovlněné valchované látky v 18. a 19. stol. vyráběli cechovní řemeslníci, soukeníci. Jen na východní Moravě se tkaly čisté vlněné látky také podomácku a dávaly se valchovat, aby došlo ke splstnatění. Látka se v dřevěném korytu zalila horkou vodou a pak tloukla dřevěnými kladivý. Řemeslně a továrně vyráběná sukna se barvila, valašská sukna (*huňa*) se užívala rezné, přírodní barvy. Do valchy se dávaly i polovlněné látky na kabáty a pracovní mužské kalhoty.⁴⁶⁷

Výroba tradičních tkanin se udržela ojediněle až do r. 1945. Po vzniku Ústředí lidové umělecké výroby se organizace snažila o udržení tohoto odvětví rukodělné výroby. Textilní dílny pracovaly na jihovýchodní Moravě (Kuželov) a na Vysočině (Strmilov).

Literatura

LEBEDĚVA, N. I.: Prjadenie i tkačestvo vostočnych Slavjan v 19.–načale 20. veka. In: *Vostočnoslavjanskij etnografičeskij sbornik*. Moskva 1956, s. 461–538; PÁVEK, Miloslav: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1971; GEIJER, Agnes: *History of textile art*. Stockholm 1979; SVOBODOVÁ, Vlasta: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; STAŇKOVÁ, Jitka: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Technologie lidové výroby 8. Praha 1989; TERŠL, Stanislav: *Abeceda textilu a odívání*. Praha 1994; ZAJONC, Juraj: *Premeny vlákna*. Trnava 2012.

Modrotisk a barevný tisk

Zdobení látek tiskem je možno provádět dvěma technikami, které se lišily postupem vytvoření vzoru: **1) Pozitivní tisk** měl barevný vzor přímo nanesen na bílý či barevný podklad; **2) Negativní tisk** se vytvářel pomocí rezervy, která se na látku natiskne a zabrání proniknutí barviva do podkladu. Po odstranění rezervy se objeví bílý dekor na modrém podkladu. S využitím chemických látek bylo možno vytvořit i dekor barevný (zelený, žlutý, oranžový).

464 STAŇKOVÁ, J.: Lidové tkaniny na Žďársku koncem 19. a počátkem 20. století. *Český lid* 46, 1959, s. 206–218.

465 STAŇKOVÁ, J.: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989, s. 71–148.

466 Z italského mezzolana (polovina). HYNKOVÁ, H.: Mezulán a mezulánky v oblasti Orlických hor. *Český lid* 46, 1959, s. 104–113.

467 STAŇKOVÁ, J.: Lidové tkaniny v tradičním oděvu a interiéru. *Československá etnografie* 8, 1960, s. 384–413.

První zprávy o zdobení látek malbou nebo tiskem s využitím voskové rezerváže uvádějí antičtí autoři. Po celý středověk se užíval tisk pozitivní, který se do Evropy dostává ve 13. stol. z Byzance a Benátek, jednak přes Španělsko maurskou cestou podobně jako majolika. Potištěné látky (s užitím zlatého a stříbrného prášku) sloužily středním společenským vrstvám jako náhrada za cenově nedostupné protkávané látky (brokáty). Italský malíř Cennino Cennini ve své knize o malířství vydané v Padově 1440 uvádí vedle malířských technik také návod na tisk látek. Popisuje pozitivní tisk černou barvou doplněný malbou žlutou, červenou a zelenou barvou s cílem urychlení práce při zhotovování opakujícího se ornamentu. Další návod na pozitivní tisk máme z konce 17. stol. od Andree Gloreze von Mähren, jenž byl původně řezačem forem v Moravské Třebové, pak žil v Bavorsku jako barvíř. V Řezně (Regensburg) r. 1699 vydal *Vollständige Haus- und Landbibliothek*, kde doporučuje nové mechanizované postupy při výrobě tištěných tapet a potiskování plátna pomocí měděných válců.

Podle tradice techniku rezervážního tisku měl do Evropy, do Holandska přinést r. 1550 malíř Pietor (Peter) Coecke (Cock, Kock) von Aelst, po cestách do Turecka a do Orientu. Otázkou zůstává, zda se jednalo o tisk pozitivní či už negativní (modrotisk), jehož rozvoj v Evropě se datuje od konce 17. stol. v souvislosti s návštěvou poselstva z Thajska, které r. 1680 navštívilo dvůr francouzského krále Ludvíka XIV. Modrotisk se stal celoevropskou módou. Výroby se ve velkém ujali Holanďané, kam se dováželo indigo, základní surovina pro výrobu barviva. Modrý, monochromní dekor se objevuje i na dováženém čínském porcelánu a tuzemských fajánsech. Z Holandska se modrotisk rozšířil do Anglie a do německých zemí; přes Hamburk do Bavorska (Augšpurk, Norimberk), Saska, Slezska a dále do střední Evropy (české země, Slovensko). Počátky výroby modrotisku jsou ale v českých zemích nejasné, protože archivní prameny zmiňují barvíře bez specializace. K té dochází v 2. pol. 18. stol.: **1) Krásnobarvíři** (*Schönfärber*) barvili vlněné látky a hedvábí různými barvami; **2) Černobarvíři** (*Schwarzfärber*) barvili přízi a plátno modrou, červenou, zelenou a hnědou barvou. K nim náleželi i výrobci modrotisku. Z konce 18. stol. jsou dochovány datované modrotiskové látky ze Slovenska, svědčící o technických i uměleckých kvalitách místních modrotiskařů.⁴⁶⁸ V 19. stol., když se modrotisk stává majetkem lidových vrstev jako oděvní látka i bytový textil, vedla poptávka ke vzniku modrotiskařských dílen v každém venkovském městě. Od počátku 20. stol. zájem o modrotisk upadá spolu se zánikem podomáckého tkalcovství. Poslední modrotiskaři pracovali v Nové Pace ve východních Čechách a v Kdyni u Domažlic do počátku druhé světové války (1942). Na Moravě se významná střediska výroby modrotisku nacházela na jihovýchodě v Uherském Hradišti a Uh. Brodě, ve Strážnici,⁴⁶⁹ Valašských Kloboukách a v Rožnově pod Radhoštěm,⁴⁷⁰ na západní Moravě ve Velké Bíteši a v Olešnici.

468 VYDRA, J.: *Lidová modrotlač na Slovensku*. Bratislava 1954.

469 BINDEROVÁ, K.: *Modré z kypy. Modrotisk a strážnická dílna Jochových*. Boskovice 2013.

470 SALICHOVÁ, M.: *Modrotisk na Valašsku*. Rožnov pod Radhoštěm 1975.

Po druhé světové válce zůstaly činné jen Danzingerova dílna v Olešnici⁴⁷¹ a Jochova ve Strážnici, které po určité přestávce začaly pracovat v rámci Ústředí lidové umělecké výroby.⁴⁷² Modrotisk se zde vyrábí i po zániku ÚLUV.

Technologie výroby modrotisku

Jak jsme už uvedli, modrotisk je svou podstatou negativní tisk: vzor se vykryl rezerváží látkou a tkanina se obarvila na modro. V rámci přípravných prací se zhotovila lázeň, která svou kvalitou ovlivňovala stálobarevnost a jasnost tónu. Kusové **indigo**, rostlinné barvivo z indigovníku dovážené z Indie, v 19. stol. vyráběné synteticky, se roztlouklo v moždíři a pak rozmělnělo v železném kotlíku pomocí železných koulí. Vlastní lázeň připravoval modrotiskař ve velké nádobě, dřevěné **kypě** nebo modernizované betonové kádi. Složení lázně patřilo mezi výrobní tajemství dílny: základní složky vytvářela indigová kaše, dále hašené vápno, zelená skalice a jiné přísady. Barvilo se redukčním způsobem, tj. plátno zmodralo až po vytažení z kádě při styku se vzduchem, kdy se indigo změnilo na indigovou běl. Obdobně si modrotiskař připravoval další důležitou látku, tiskařský **pap** (*pop*), který se jako rezerva nanášel na plátno. Jeho složení zahrnovalo malířskou hlinku, arabskou gumu, modrou skalici a další přísady. Vlastní tisk probíhal tiskařskými formami namočenými do papu, které kladl pravidelně třikrát vedle sebe na šířku plátna; na délku to bylo desetkrát. Když pap na plátně uschl, následovalo barvení. Potištěné plátno se ve vrstvách připevnilo na železný kruh (*ráf, koruna*) opatřený po obvodu háčky. Pomocí kladky tiskař kruh spustil do kádě s barvou a podle žádaného odstínu postup opakoval. Obarvené plátno se pralo v tekoucí vodě, aby bylo zbaveno papu a přebytečného barviva. Praní se střídalo s ustalováním barvy v kyselém roztoku. Po důkladném proprání a ustálení se modrotisk sušil a následovala závěrečná úprava, škrobení a mandlování, které nahradilo starší leštění skleněnými hladítky.

Základní barevnost modrotisku tvořil – bílý vzor na různých syté modré půdě. V 19. stol. se do papu přidávaly chemické sloučeniny, pomocí kterých se docílovalo také barvy žluté, zelené či oranžové. Kombinací a pozitivním tiskem byla barevná škála ještě pestřejší, jak je patrné na tzv. hunčovských tiscích z dílny v hanáckém Uničově a z Bayerovy dílny v Přerově.

K ručnímu potiskování látek sloužily **tiskařské formy**, většinou čtvercového nebo obdélníkového tvaru o rozměrech 30 x 20 cm. Skládají se ze dvou částí. Spodní díl, nejčastěji z hruškového dřeva, nesl na spodní straně vzor, druhá horní část měla ve středu vydlabané držadlo a byla vyrobena z dřeva měkkého. Produkci forem zajišťovali profesionální řezbáři. Mezi významná střediska náležely Dvůr Králové, Semily, Mladá Boleslav, Moravská Třebová, Nový Jičín; z českých zemí se formy zasílaly také do Uher (na Slovensko). Odtud vychází podobnost motivů užívaných v různých dílnách.

471 SVOBODOVÁ, V.: *O horáckém modrotisku*. Nové Město na Moravě. 1979.

472 JANČÁŘ, J.: Modrotisková tvorba Ústředí lidové umělecké výroby. *Umění a řemesla* 1964, č. 6, s. 225–230.

Původně celodřevěné formy se od poč. 19. stol. nahrazovaly formami, jejichž vzor byl doplňován hřebičky, mosaznými nýtky a plíšky až se celý motiv vytvořil z kovu, pomocí kterého mohl vzniknout jemný vzor s ostrými konturami. Výzdobné motivy lze rozdělit do několika kategorií: **1) Figurální motivy** (antropomorfní, zoomorfní) jsou vesměs staré z 18. stol. a námětově okruhy tvoří galantní a lovecké scény, chinoiserie, náboženské výjevy, jako vzkříšení Krista, Izákova oběť;⁴⁷³ **2) Florální motivy** (rostlinné) ovlivněné dobovým stylizovaným ornamentem. Velké motivy s kyticemi a úponky vycházejí ještě z barokní ornamentiky, květinové motivy s vlnícími se stuhami odpovídají módě klasicismu Ludvíka XVI., drobné kvítky a věnečky souvisí s módou empiru a *biedermeieru*; **3) Geometrické motivy** různé velikosti s hustoty vycházely z obliby u spotřebitelů a z dané regionální tradice.⁴⁷⁴

Modrotisk v tradiční kultuře našel široké uplatnění jako materiál na lidový oděv i jako bytový textil. U ženského oděvu se z modrotisku šily sukně a zástěry, používal se na šátky v Čechách, zejména na Českomoravské vrchovině, na Litomyšlsku, Podorlicku a v Podkrkonoší, na Moravě na Valašsku, na západní Moravě i v některých oblastech Slovácka (Hornácko, Kopanice), kde našly uplatnění i vícebarevné tisky v kombinaci se žlutou, zelenou a oranžovou (*prešpurské zástěry*). Na Hané se negativní tisk kombinoval s pozitivním, jak dokládají tisky z Jeřábkovy dílny v Přerově a obdobné v Uničově. Látky na sukně zdobily drobný vícebarevný tisk, na zástěry se tiskly široké bordury (*cesty*) ze stylizovaných rostlinných motivů. Charakterizují poslední vývojovou fázi hanáckého kroje před jeho odložením v šedesátých letech 19. stol.

Na formování dekoru a barevnosti tisku měly od konce 18. stol. vliv i průmyslové tisky, zejména z manufaktury v Kosmonosech a továren v České Lípě, Dvoře Králové a v Praze. Vedle domácí textilní produkce se uplatnily importy ze Saska a Rakouska (Vorarlbersko), jak dokládají i názvy šátků na hlavu (*saské*).

Batika

Rukodělný rezerváží tisk, jehož vzor se vykrýval voskem (vosková batika). Do Evropy se dostal z Indie a z Indonésie. V českém lidovém prostředí se batika zhotovovala jinou technikou – zavazováním malých plošek pomocí nití, tkanic, lýka a dalších materiálů nebo prošíváním a přišíváním tkanic, odtud označovaná jako vyvazovaná nebo šitá batika. Barevnost dekoru může být různá a závisí na dalším zpracování látky do složitějších útvarů před ponořením do druhé a dalších barevných lázní.

Batikou se zdobily tkaniny užívané jako oděvní doplňky (závoje, šerpy, šály, turbany, kapesníky, šátky), oděvní součásti (sukně, košile), nebo bytový textil (závěsy). V českých zemích se šitou a vyvazovanou batikou zdobilo plátno (lněné i bavlněné), které se za studena barvilo indigem. Látky vlněné se barvily na červeno a na zeleno. Batikované plátno se používalo na zástěry na Hané (*ditátkové*) a na Slovácku v okolí Klobouk u Brna, Ždánic, Veselí nad Moravou, nejdéle na Kyjovsku. V Čechách je vyvazovaná

473 VYDRA, J.: *Eudová modrotlač na Slovensku*. Bratislava 1954.

474 STRÁNSKÁ, D.: Vzory lidových modrotisků. *Český lid* 6, 1951, s. 18–23.

batika doložena na Hořicku a Krumlovsku. Techniku batiky zařadil do svého programu také ÚLUV.⁴⁷⁵

Literatura

JIŘÍK, František: *O látkách potisknutých*. Praha 1912; STRÁNSKÁ, Drahomíra: Lidové barvené a tištěné tkaniny. *Národopisný věstník československý* 31, 1949–50, s. 249–271; STADLER, Marius: Dějiny textilního tisku. *Věci a lidé* 3, 1951–52, s. 193–219; STRÁNSKÁ, Drahomíra: Lidový modrotisk v Čechách a na Moravě. *Věci a lidé* 3, 1951–52, s. 238–258; VYDRA, Josef: *Lidová modrotlač na Slovensku*. Bratislava 1954; SVOBODOVÁ, Vlasta: Modrotisk ve Velké Bíteši. *Český lid* 45, 1958, s. 84–88; SVOBODOVÁ, Vlasta: Poslední barvířská dílna na Horácku. *Vlastivědný věstník moravský* 15, 1960, s. 101–109; STADLER, Marius: Zur Entwicklung des Volksblaudruckes in der Tschechoslowakei. *Ethnographica* 3–4, 1961–62, s. 393–428; BACHMANN, Manfred – REITZ, Günter: *Der Blaudruck*. Leipzig 1962; SVOBODOVÁ, Vlasta: *O horáckém modrotisku*. Nové Město na Moravě 1971; JOHNOVÁ, Helena: Modrotisk v českých zemích. *Umění a řemesla* 1973, č. 2, s. 4–8; STAŇKOVÁ, Jitka: Minulý a současný vývoj modrotisku. *Umění a řemesla* 1973, č. 2, s. 18–28; SALICHOVÁ, Marie: *Modrotisk na Valašsku*. Rožnov pod Radhoštěm 1975; MELZER, Miloš: *Modrotisk na Moravě*. Olomouc 1977; DOMONKOS, Otto: *Blaudruckhandwerk in Ungarn*. Budapest 1981; PECHOVÁ, Jarmila: Formy na modrotisk ve sbírce pracovního nářadí EÚ MZM. *Folia ethnographica* 32, 1998, s. 82–102; HYNKOVÁ, Hana: *Modrotisk z Orlických hor*. Dobré 2000; MELZER, Miloš: Modrotisk. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* 2. Praha 2007, s. 576–577; BINDEROVÁ, Klára: *Modré z kypy. Modrotisk a strážnická dílna Jochových*. Boskovice 2013.

Krajkářství

Odvětví textilní výroby stojící na okraji zájmu oboru, protože v celkovém obraze lidové kultury tvořila krajka jen doprovodný element. V mnoha oblastech českých zemí se s ní ani nesetkáváme. V minulosti však krajkářství hrálo důležitou hospodářskou roli a mělo společenský význam. Při studiu krajky se kladl větší důraz na otázky technologické než kulturně historické a etnografické.

Klíčovou otázkou etnologického studia krajky je její **lidovost**, vzhledem k tomu, že se do českých zemí dostává z ciziny a v lidovém prostředí se užívala až poměrně pozdě a omezeně.⁴⁷⁶ Musíme však konstatovat, že znalost krajkářských technik široce pronikla do lidových vrstev jako forma domácí výroby, ale produkce byla určena pro vyšší společenské vrstvy a pro zahraniční trhy. Jiný řešený problém byla **autochtonnost** české krajky. Autorky základní práce Marie Smolková a Regína Bíbová⁴⁷⁷ publikovaly roman-

475 STAŇKOVÁ, J. – OREL, J.: Vyzvazovaná a šitá batika. *Umění a řemesla* 1960, č. 4, s. 150–156.

476 JEŘÁBEK, R.: Na okraj o krajce. In: *O lidové krajce*. Praha 1982, s. 2–7.

477 SMOLKOVÁ, M. – BÍBOVÁ, R.: *Krajka a krajkářství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Uh. Slovensku*. Praha 1908.

tické názory o staroslovanských kořenech české krajky a o východním původu krajky slovanských národů. Znovu se tyto názory objevily v padesátých letech.⁴⁷⁸ Přesné zařazení naší lidové krajky do evropského kontextu chybí, ale ze shromážděného materiálu vyplývá, že převažují vlivy italské a západoevropské, které spíše hovoří o neslovanském původu. Napomáhá tomu i skutečnost, že se na rozvoji krajčářství v českých zemích podílelo jak německé, tak i polské etnikum, protože hlavní výrobní střediska byla soustředěna v pohraničních oblastech a na těšínském Slezsku. V kontaktních oblastech (Pošumaví, Krušné hory, Orlické hory) se nacházejí střediska nejintenzivnější výroby.

Krajka měla internacionální charakter, což se projevilo v technologii i terminologii. Souvisí s tím čilý obchod s výrobky, jež na rozdíl od výšivky vykazují menší regionální diferencovanost. Způsobilo to i pozdní a nerovnoměrné zdomácnění v lidové kultuře od 16. do 18. stol., kde se s ní setkáváme převážně v ženském oděvu, hlavně ve svátečním a obřadním a v úrodných oblastech. Další charakteristický rys byla vysoká míra organizovanosti výroby a péči státu o ni od doby císařovny Marie Terezie. Velmi brzy se zakládají školy a pořádají kurzy v místech větší koncentrace pracovních sil.

Nejstarší typ krajky, **šitá krajka** se objevuje v antice. Techniku uchovala Byzanc, odkud se dostala do Itálie a od 13. stol. dále do Evropy. Uměleckého vrcholu dosáhla v 18. stol. v Benátkách a ve Francii (Alençon). Do českých zemí byla zavedena na počátku 19. stol. do krušnohorské domácké výroby, odtud se dostala na Podorlicko a do Strážova v Českém lese. **Paličkováná krajka** je ikonograficky doložena v 15. stol. v Itálii na malířských dílech. Vedle benátských krajek největšího vřhlasu dosáhly výrobky janovské a milánské a podle vydávaných vzorníků se italské vzory rozšířily po celé Evropě. V 16. stol. krajčářské umění zdomácnělo ve Francii, Flandrech (Belgie) a v Nizozemí, které výrobu od 17. stol. ovládly. Produkce krajek tu byla důležitá z národohospodářského hlediska, protože přinášela značné příjmy pro státní pokladnu. Výroba krajek zde dosáhla značně vysokého stupně dokonalosti a podle místa výroby krajka dostávala označení.⁴⁷⁹ Charakteristické zlaté, stříbrné a hedvábné krajky se nosily také v renesančním oděvu španělském, což přetrvalo v podobě závojų a mantil.

Počátkem 16. stol. se paličkováná krajka dostává i do Německa. Hlavním německým krajčářským střediskem se stává Zwickau (Cvikov) na saské straně Krušných hor (Erzgebirge). První německý vzorník vyšel v Augsburgu v r. 1525. Zdejší podnikatelé měli spojení s Krušnohořím a krajčářství programově šířili. Spojení hornictví a krajčářství bylo ve střední Evropě typické. V 16. stol. se objevuje nejstarší zpráva o paličkové krajkce (krajčářství) v českých zemích a je spojena se jménem **Barbory Uttmannové**. Ta pocházela z Krušných hor z Elterleinu a provdala se za těžaře a podnikatele původem ze Slezska. Po jeho smrti r. 1553 vedla rodinný podnik včetně výroby krajek, při níž zaměstnávala až 900 osob na české i saské straně Krušných hor.⁴⁸⁰ Paličkování a obchod s paličkovanou krajkou organizovala nákladnickým systémem. I když výrobu paličko-

478 HASALOVÁ, V. (ed.): *Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě*. Praha 1953.

479 BEVER, G. Van: *La dentelle*. Bruxelles 1945.

480 SCHEUFLER, V.: Krajčářství v českých zemích v 16.–19. stol. In: *O lidové krajkce*. Praha 1982, s. 8–20.

vaných krajek v Krušnohoří patrně nezavedla, přispěla k jejímu značnému rozšíření. Dvě starší zprávy z 50. let 16. stol. dokládají, že se s organizovanou výrobou krajek započalo.

V 16. stol. se objevují zprávy o krajkářství v dalších oblastech českých zemí. K vesnicím v Českém lese a na Šumavě se vztahuje list císaře Rudolfa II z r. 1587, kde uvádí, že v Hostouni se vedle jiných řemeslníků mohou usazovat i krajkáři.⁴⁸¹ I zde krajkářství přesahovalo zemské hranice. Zmínka o třetí významné krajkářské oblasti českých zemí o Orlických horách pochází z r. 1642, kdy zde **Magdalena Grambová**, původem z Flander, zavedla paličkování krajek na svém vambereckém panství. V 18. stol. česká střediska produkovala jednodušší krajky z domácích surovin a z hedvábí, část spotřeby se kryla dovozem z klasických krajkářských zemí z Flander a z Francie.

Z Německa a z českých zemí, ale také z jihu z Chorvatska a z Dalmácie se v 16. stol. dostala výroba krajek do Uher; na Slovensku se vytvořila tradice krajky spojené s hornickým prostředím a tradice vázaná na rolnickou kulturu. Zatímco první zachovávala vazby na západoevropskou krajkou, rolnická produkce měla vývoj samostatný vázaný na krajkou chorvatskou, polskou a ruskou. Slovo *čipka*, společné Slovákům, balkánským Slovanům, Albáncům, Řekům, Rumunům a Maďarům, je slovanského původu.⁴⁸² U jižních Slovanů se střediska výroby nacházela v Dalmácii,⁴⁸³ Kraňsku (Slovinsku) a v Chorvatsku. Ve východní Evropě jsou první krajky doloženy v 17. stol. O povznesení výroby se v 18. stol. zasloužil Petr Veliký, ale propagované západoevropské vzory neuspěly a ruská krajka šla vlastní cestou.⁴⁸⁴

R. 1753 bylo krajkářství v Rakousku prohlášeno za svobodnou živnost a začíná péče státu o tuto výrobní oblast.⁴⁸⁵ První krajkářská škola byla založena v Praze r. 1767, v níž se vyučovalo paličkování módních bruselských krajek, které měly největší odbyt. Příznivý vliv na rozvoj krajkářství mělo také zavedení povinné školní docházky a ručních prací. V 19. stol. vznikají specializované krajkářské školy v Krušnohoří, kde se počet krajkářek uvádí na 16.000. Podobný vývoj lze sledovat v Českém lese a na Šumavě. Centra výroby byly Hostouň, Poběžovice a Mutenín, odkud se krajkářství šířilo dále do jiných lokalit (Nýrsko, Strážov, Záblatí u Prachatic, Horní Planá, Kašperské Hory) a patrně i do jižních a středních Čech (Sedlice u Blatné, Březnice u Rožmitálu, Rudolfov u Českých Budějovic, Horky na Novobystřicku).⁴⁸⁶ Ve Slezsku se krajkářství rozšířilo na Těšínsku se středisky v Řece a ve Skočově (Skoczów), kde výroba pokrývala místní spotřebu.⁴⁸⁷ Naopak v Osoblaze byla výroba krajek zavedena až v polovině 19. stol. obchodníky z důvodu dostatku pracovních sil, takže osoblazské krajky se vyvážely

481 LANGHAMMEROVÁ, J.: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*. Strážnice 1992, s. 4.

482 MARKOVÁ, E.: *Slovenské čipky*. Bratislava 1962.

483 BRUCK-AUFFENBERGOVÁ, N.: *Dalmatien und seine Volkskunst*. Wien 1910.

484 HOKOVÁ, J.: Ruské krajky. *Věci a lidé* 3, 1951, s. 121–135; FALEJEVA, V. A.: *Russkoje pletenoje kruževo*. Leningrad 1983.

485 LANGHAMMEROVÁ, J.: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*, c. d., s. 5.

486 DŘÍZA, A.: *Jihočeské ruční krajkářství*. Praha 1925.

487 STRÁNSKÁ, D.: Poznámky ke krajkářství na Těšínsku. *Radostná země* 2, 1952, s. 83–88.

do Brna a do Vratislavi. Starší tradici mělo krajčářství v moravských Hodslavicích a nedalekém Kuníně (Kunvald) u Nového Jičína, kde iniciátorkou výroby byla hraběnka Truchsess-Zeilová. Na Valašsku se paličkované krajky zhotovovaly vedle šité (zuberské) krajky na Rožnovsku.

Druhá polovina 19. stol. byla obdobím rozmachu krajčářství, ale také dobou pozvolného úpadku. Krajčářství se stalo typickou **domáckou výrobou** označovanou v dobové literatuře jako domácí průmysl (*Hausindustrie*). Krajčářky pracovaly pro gestora nebo faktora, který dodával materiál a odebíral hotovou práci, ale vedle toho využívaly možnosti vlastního prodeje a práce na zakázku. Částečně konkurenci paličkované krajce tvořila výroba strojová (Aš, Kraslice, Nejdek, Drnovice). Podle dobových statistických údajů se v r. 1860 věnovalo krajčářství na 80.000 žen, na konci 19. stol. jejich počet klesl na dvacet tisíc. Snahy o záchranu a obrodu krajčářství vedly státní orgány ke zřízení Ústředního krajčářského kurzu ve Vídni (1879), jemuž podléhaly jednotlivé krajčářské školy, prováděl školení pracovníků a později organizoval i obchod s krajkou. Další podpora přicházela od Obchodních a živnostenských komor. Po pádu Bachova absolutismu vznikají podpůrné spolky jako české, tak německé, budované na národním principu. Nacionalistický element se projevuje také v odborných pracích.⁴⁸⁸ Po vzniku Československa pečoval o krajčářství státní Školský ústav pro domácí průmysl v Praze a Obchodní a živnostenská komora v Chebu. Do výroby vstoupily profesionální výtvarnice jako profesorka **Emilie Paličková**, jejíž návrhy získaly úspěch na světových výstavách v Paříži r. 1925 a 1937. S krajčářkami v Orlických horách umělecky spolupracovala **Marie Sedláčková-Serbousková**, jejíž realizace byly vystaveny na světové výstavě v Paříži (1923). Formuje se česká krajčářská škola, která získávala ceny v zahraničí. Po vzniku ÚLUV péče o krajčářství přechází také na tuto instituci, kde domácí krajčářky spolupracují se školenými výtvarníky. Autorská krajka vzniká v nových souvislostech a je adekvátní soudobým uměleckým názorům, jako dílo **Ludmily Kaprasové**, která za krajčářskou kompozici *Nebořte katedrály* obdržela v r. 1983 první cenu na mezinárodním bienále krajky v Bruselu. Vedle vysokého umění a prací ateliérových vzniká drobná tradiční produkce v oblastech, jako je Vamberecko a Domažlicko⁴⁸⁹, které udržují krajčářské tradice i po r. 1989.

Krajčářské techniky

Krajku lze charakterizovat jako samostatný textilní útvar transparentní povahy tvořený několika technikami: **1) Sítování** je technikou známou v Evropě od renesance. Pomocí sítovací jehly a nekonečné nitě se diagonálně vytváří soustava ok spojovaných do sítě. Síť se dále zdobila výšivkou, jak se s tím setkáváme v lidovém prostředí v podobě

488 SMOLKOVÁ, M. – BÍBOVÁ, R.: *Krajka a krajčářství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Uh. Slovensku*, c. d.; BLAU, J.: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst II*. Prag 1918.

489 LANGHAMMEROVÁ, J.: Krajčářství na Domažlicku. *Časopis národního muzea*, řada historická 34, 1983, s. 158–178; NOSKOVÁ, K.: Současní nositelé krajčářských tradic na Chodsku. *Národopisná revue* 4, 1994, s. 140.

krajkových vložek do obřadních plachet a lemů čepců; **2) Pletení a háčkování** krajek, jehož základem je nekonečné vlákno, které se pomocí jehlic či háčku proplétá a vrství v řadách smyček. Kombinací ok se dá vytvořit krajkový vzor, např. u ženských punčoch. Na Valašsku a těšínském Slezsku se pletly z jemné bavlněné příze měkké krajkové čepce, v Čechách dětské čepečky. Háčkováná krajka se uplatnila na konci 19. stol. jako bytová textilie. V oblastech, kde se ještě chodilo v kroji, se užívala i tam; **3) Šití** náleželo k nejpracnějším a nejsložitějším krajkářským technikám. Vzor se vytváří šitím výplní, které se upevňují na vnitřních konturách vzoru přichycených k původnímu textilnímu podkladu, jemnému plátnu. Technika představuje pomezí krajky a výšivky. V lidovém prostředí se užívala minimálně, např. na Litomyšlsku se jí lemovaly konce ženských šatek. Mezi šitou krajku lze zařadit také tzv. zuby k čepcům na Rožnovsku (*zuberská krajka*); **4) Vázání** představuje jednoduchou a prostou techniku, kdy krajkový vzor vytváří soustava nití vycházejících z osnovy nebo speciálně připravených. V lidovém prostředí se vzor sestavoval z třásní u šátků vázáním z volné ruky nebo pomocí háčků. Některé krajky jsou vázané (či pletené) na různých rámech nebo tkané na jednoduchých zařízeních. Nejčastěji vytvářely lemy plachet.⁴⁹⁰ Do této skupiny náležely i známé čepce z Valaška pletené na rámu; **5) Paličkování**, klasická krajkářská technika, specifická pouze pro výrobu krajek. Paličkováním bylo možno zhotovit jednotlivé kusy i metráž. Základním nástrojem je válcovitá podložka (*herdule*), na kterou se připevňoval papírový vzor. Do podložky se vpichují špendlíky, kolem nichž se v různých vazbách proplétají nitě po párech, spojené a navinuté na paličkách, malých vřetánkách. Nejjednodušší vzor lze zhotovit několika málo páry (*krajka pásková*), nejsložitější i s několika sty; odtud také označení jednoho typu krajky jako *mnohopárová*. Základní vazby jsou: pláténko, polohod, tylová vazba, hrachovinka, dírková vazba; jednoduché prvky jsou řetízek, lupínek, pavouček. Kombinací vzniká vzor.

Podle J. Langhammerové je základním typologickým kritériem vedení osnovních nití. Paličkovanou krajku člení: 1) Krajky s vertikálním průběhem osnovy (mnohopárové): a) pracované s malým množstvím párů (tkanice), krajky přezné, krajky kovové); b) krajky mnohopárové (*krajka valencienská* a *vláčková*); 2) Krajky s různosměrným průběhem osnovy (*pásková*): a) *krajka pásková* jednoduchá; b) *krajka pásková* s půdicí.⁴⁹¹

Valencienské krajky se užívaly v lidovém oděvu ponejvíce v první polovině 19. stol. Paličkovaly se z jemné bavlněné příze, měly rovný okraj a hustší „barokní“ vzor. Sloužily k lemování ženských čepců a plachetek na hlavu zdobených výšivkou ve středních a severovýchodních Čechách a na opavském Slezsku. Mladší typ, **vláčková krajka** z jemné lněné příze měla kontrastní vzor vystupující z řídké pudy. Motivy rámovala silnější nit. Tzv. vláčka byla typickou krajkou v českém lidovém prostředí. Vyráběly se ve Strážově a Postřekově, Sedlicích u Blatné a hlavně ve Vamberku. Užívaly se po celé 19. stol. Starší měly hustší pudy a geometrizovaný vzor s rovným okrajem, od poloviny 19. stol. jsou ornamentálně uvolněnější a mají na okrajích zuby. Sloužily k výzdobě

490 STAŇKOVÁ, J.: K historii tkaných krajek. In: *O lidové krajece*. Praha 1982, s. 30–37.

491 LANGHAMMEROVÁ, J.: Lidová krajka v českých zemích. In: *O lidové krajece*. Praha 1982, s. 21–29.

svátečního a obřadního oděvu, kde lemovaly ženské pleny, čepce, zástěry v jižních a západních Čechách a na střední a jižní Moravě. K jednoduššímu typu paličkované krajky patřily **krajky přezné** vyráběné ze silnější příze, s použitím jednoduché vazby a prvků, takže nevykazují regionální ani časové rozdíly. Objevují se už na konci 18. stol. a ještě ve vambereckém vzorníku z r. 1900. Na Chodsku náležely do kategorie krajkářské abecedy. Lemovaly ženské všední a spodní oděvní součásti. Obdobnou strukturu vykazuje **kovová krajka** v barvách zlata a stříbra. Neohebný materiál umožnil jen základní vzor, kterým se stal stereotypní vějířek. Na židovských textiliích vykazují starší původ, už ze 17. a 18. stol.,⁴⁹² v lidovém prostředí se objevují jako součást výzdoby zlatých a stříbrných čepců a na soukenných oděvních součástech, na ženských živůtcích a kabátcích, např. na Hané. Specifické postavení má **pásková krajka s půdicí**, protože stojí na rozmezí mezi krajkami mnohopárovými a páskovými. Představují jakýsi přechod mezi západním a východním stylem a vyskytují se ve východních Čechách a na střední Moravě, např. na ženských šatkách na Litomyšlsku, kde představují svěbytný projev české krajky počátku 19. stol. Užívaly se k lemování koutních plachet a u zástěr na Kyjovsku, kde se označovaly jako charvátská krajka. **Pásková krajka**, zástupce práce s málo páry paliček, se zhotovovala z různého materiálu, z rezné příze, hedvábí i barevné vlny. Importovaly se ze slovenského Pováží a užívaly jak na bytovém textilu tak i oděvních součástech. Výroba na jižní Moravě (Podluží) dodávala bohaté páskové krajky k ženským šatkám.

Literatura

SMOLKOVÁ, Marie – BÍBOVÁ, Regina: *Krajky a krajkářství lidu slovanského v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Uherském Slovensku*. Praha 1908; ZÍBRT, Čeněk: *Krajkářství v zemích Koruny české a na Slovensku*. *Český lid* 17, 1908, s. 375–389; BLAU, Josef: *Böhmerwälder Hausindustrie und Volkskunst II*. Prag 1918; DŘÍZA, Antonín: *Jihočeské ruční krajkářství*. Praha 1925; VYDRA, Josef: *Krajkářské školství v Československu*. Praha 1928; SEDLÁČKOVÁ-SERBOUSKOVÁ, Marie: *Techniky lidového krajkářství v Československu*. *Věci a lidé* 2, 1949–50, s. 140–170; VYDRA, Josef: *Staré tradice krajkářství v Československu*. *Věci a lidé* 2, 1949–50, s. 97–131; KYBALOVÁ, Ludmila: *Emilie Paličková*. Praha 1962; MARKOVÁ, Ema: *Slovenské čipky*. Bratislava 1962; *O lidové krajce*. Praha 1982; LANGHAMMEROVÁ, Jiřina: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*. Strážnice 1992; SCHEUFLER, Vladimír: *Lidová výroba*. Etnografický atlas 2. Praha 1992; LANGHAMMEROVÁ, Jiřina: *Krajka*. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha 2007, s. 421–422; LANGHAMMEROVÁ, Jiřina: *Krajkářství*. In: *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha 2007, s. 422–423; MERTO VÁ, Petra: *Výsledky dotazníkového průzkumu současné podoby krajkářství*. *Folia ethnographica* 44, 2010, s. 135–148.

492 KYBALOVÁ, L.: *Datované krajky na synagogálních textiliích*. In: *O lidové krajce*. Praha 1982, s. 38–46.